

HRVATSKI GLAGOLJAŠI I POČECI HRVATSKOGA KNJIŽEVNOG JEZIKA

Kada bi nam sretan slučaj ili izniman napor na jednoj izložbi prikazao sve što se sačuvalo od onoga što je hrvatskim idiomima bilježeno u srednjem vijeku, svaki bi posjetitelj otrprve zapazio da je hrvatski jezik u to doba bilježen trima pismenima: glagoljicom, zapadnom ćirilicom (bosanicom, bosančicom) i latinicom. Ako bi građa bila izložena po stoljećima, vidjelo bi se da iz prvoga (XI)¹ imamo samo glagoljicu, iz sljedeća dva (XII, XIII) glagoljicu i bosanicu, a tek u XIV. i XV. tim se grafijama pridružuje i latinica. Udio tekstova pisanih hrvatskim jezikom i latinicom ne bi na tako zamišljenoj izložbi bio osobit i iz njega se nikako ne bi moglo zaključiti da će upravo latinica u kasnijim stoljećima postati općehrvatskim pismom. Da se upravo njome već stoljećima izražava hrvatska kultura, nije čudno ako se zna da je ona na prostoru na kojemu danas žive Hrvati starija i od glagoljice i od bosanice jer su njome pisane latinske tekstove Hrvati sreli već kod doseljenja. Latinica je treće hrvatsko pismo samo kad promatramo tekstove pisane hrvatskim (i miješanim hrvatsko–staroslavenskim) idiomima, ali što se kulturnoga prostora tiče, ona je od glagoljice i ćirilice starija, a nipošto nije nevažna činjenica da latinski kameni spomenici bilježe slavenska imena hrvatskih vladara i da se na latinskim kodeksima ispisuju glose na hrvatskom jeziku, tj. da hrvatski kulturni krugovi sudjeluju u procesu koji je Crnorizac Hrabar nazvao pisanjem bez sustava (*bez ustrojenija*).²

¹ Povijesni dokumenti govore da je glagoljičnih tekstova bilo i u X. stoljeću, ali iz toga stoljeća nisu sačuvani.

² U tom se kontekstu najčešće spominju glose u Rađonovoj Bibliji, natpis na Višeslavovoj krstionici, zapisi imena uglednika na Čedadskom evanđelju i sl. Posebno pak značenje imaju karolinom uklesani natpis župana Godečaja na nadvorju crkve Sv. Križa u Ninu (oko 800. godine), natpis đakona Dobre (oko 1080) i »tepčije« Ljubomira (1088–1089) u crkvi Sv. Petra u Kaštelima. Na-

Ti su krugovi nositelji još jednoga procesa. Riječ je o procesu latinsko-slavenske simbioze koji je vidljiv u mnogim tekstovima i koji će postati jednom od temeljnih značajki hrvatskoga književnog srednjovjekovlja. Na početku toga procesa simbolično stoji poznata *Valunska ploča* na kojoj se tekst paralelno nudi latinski/latinicom i hrvatski/glagoljicom.

I pojava ćirilice na hrvatskim prostorima uklapa se u procese njezina miješanja s glagoljicom, a koji počinju u osvit slavenske pismenosti. Miješanje pojedinačnih slova i izmjena cijelih natpisa poznatih iz Simeunove crkve u Preslavu, u dobrudžanskom selu Besarabu, u sabornoj crkvi u Novgorodu, ćirilične bilješke u glagoljičnom *Zografskom tetraevanđelju* i dr. imaju svojih paralela u hrvatskoj pismenoj tradiciji prije pojave *Povaljske listine* i *Povaljskoga praga* iz 1184. (listina je sačuvana u prijepisu iz XIII. st.), prvih konzistentnih hrvatskih tekstova pisanih zapadnom ćirilicom. To se pismo ustalilo u Poljičkoj kneževini, proširilo se na srednju Dalmaciju i Dubrovačku Republiku, ali je na hrvatske prostore stiglo prekasno da bi postalo općehrvatskim pismom. Miješalo se s glagoljicom, ta dva pisma posuđivala su si imena: stanovnici Poljica zvali su svoje ćirilično pismo glagoljicom, a popove glagoljaše dubrovački spomenici zovu *presbyteri churilizze*.³

ime, u imenima i u terminu »tepci« uporabljeni su »osebujni vijugavi znaci za naše palatale (č, ž)«. Usp. Eduard Hercigonja, *Mjesto i udio hrvatske književnosti u književnom procesu slavenskoga srednjovjekovlja*, u zborniku *Hrvatska književnost u europskom kontekstu* (ur. Aleksandar Flaker i Krunoslav Pranjić, Zagreb, 1978, str. 85–136). Do nas su stigli samo rudimenti takvih pokušaja, ali Hercigonja je sigurno u pravu kad tvrdi da su takve prilagodbe latinice hrvatskome fonološkom sustavu morale biti češće. To pokazuju »najstariji konzistentni tekst pisan latinicom *Red i zachon od primglenia na dil dobroga cignenia sestar nasich suetoga otca Dominicha (god. 1345)*« i otprilike iz istoga vremena »proćućeni stihovi latiničke Pohvale Gospi (poznate kao Šibenska molitva) te Žića svetih otaca« jer oni navode »na zaključak o jednoj duljoj tradiciji pisanja hrvatskih tekstova latinicom« (str. 102).

³ O tom pismu, o njegovu geografskom rasprostriranju, o udjelu u hrvatskome književnom srednjovjekovlju, o posebnostima te grafije i razlozima zašto nije mogla postati općehrvatskim pismom pisali su hrvatski filolozi u novije vrijeme u više navrata. Uz Hercigonjin tekst naveden u bilješci br. 2 spominjem, iz istoga zbornika, tekst Dalibora Brozovića *Hrvatski jezik, njegovo mjesto unutar južnoslavenskih i drugih slavenskih jezika, njegove povijesne mijene kao jezika hrvatske književnosti* (str. 9–83), tekst Branka Fučića *Granična*

Prije no što se posvetim najjačoj hrvatskoj srednjovjekovnoj pisanoj sastavnici – glagoljičnoj – upozoravam na nešto što mi se čini važnim, a preko čega se često šutke prelazi, iako su najpoznatiji istraživači na tu činjenicu jasno ukazivali; naime, unatoč tomu što je tropismena, hrvatska srednjovjekovna književnost jedinstvena je ne samo po tome što ju je kasniji slijed događaja »uključio« u hrvatsku kulturu, nego je ona to po svojim književnosnim osobinama, po svome jeziku i po svojoj publici. Pokrajinska njezina razdrobljenost počinje u XVI. stoljeću.⁴ Kadšto se naime ilirizmu pripisuje u zaslugu da je objedinio sastavnice koje nikad prije nisu funkcionirale kao jedinstvena kultura, a istina je drukčija: ilirizam je samo iznova uspostavio već u srednjem vijeku postojeće jedinstvo.

Glagoljična je sastavnica u hrvatskome književnom srednjovjekovlju prevladavajuća ne samo količinom i važnošću teksta nego i već spomenutom činjenicom da se za dio ćirilčnih i latiničnih tekstova može dokazati povezanost sa starijim glagoljičnim maticama. Dobro je poznato da su hrvatski glagoljaši osobito dugo i uporno čuvali ćirilometodsku tradiciju i prvo slavensko pismo. Namrli su hrvatskoj kulturi mnoštvo tekstova različitih po svojoj namjeni. Brojnost i kakvoća sačuvanoga svjedoči o znatnoj i razgranatoj kulturnoj djelatnosti, a neke njezine plodove teška su vremena uništila. Iako iznimno značajna, glagoljična sastavnica hrvatske kulture sve do naših je dana, uz časne iznimke, prikazivana u hrvatskoj filologiji pojednostavljeno, pa je tako stvoren lik popa glagoljaša

područja glagoljice i ćirilice, Brački zbornik, 15, Supetar, 1987, str. 17–18; u istom zborniku i tekst Anice Nazor *Ćirilica i glagoljaši* (str. 78–83).

⁴ Za neke latinične i bosanične srednjovjekovne hrvatske tekstove hrvatska je filologija pokazala da su prepisani sa starijih glagoljičnih matica. To se osobito odnosi na liturgijski dio srednjovjekovnoga tekstovnog korpusa: lekcionare, oficije, psaltire. Usp. npr. Franjo Fancev, *Latinički spomenici hrvatske crkvene književnosti 14. i 15. vijeka* i njihov odnos prema crkvenoslavenskoj književnosti hrvatske *glagolske crkve*, predgovor knjizi *Vatikanski hrvatski molitvenik i Dubrovački psaltir – dva latinicom pisana spomenika hrvatske proze 14. i 15. vijeka*, Djela JAZU, 31, Zagreb, 1934, I–CXV; Eduard Hercigonja, *Tropismena i trojezična kultura hrvatskog srednjovjekovlja*, Zagreb, 1994, ²2006; Dragica Malić, *Skrivene veze hrvatske glagoljičke, ćirilčke i latiničke grafije*, u zborniku *Glagoljica i hrvatski glagolizam*, Zagreb – Krk, 2004, str. 549–560.

odana svome narodu, ali neuka. Čak ni istraživači koji su zamijetili iznimnu pisarsku vještinu u glagoljaškim kodeksima, često vrlo uspjele iluminacije, poznavanje notarskih formulacija, znanje stranih jezika i prevoditeljsko umijeće, nerijetko vrlo iznijansirani i funkcionalni jezik, ni takvi se istraživači nisu pitali kako je sve to moguće povezati s neukošću i siromaštvom. Činjenica da su glagoljaši tri desetljeća nakon Gutenberga otisnuli *Misal po zakonu rimskoga dvora* (1483), prvu tiskanu hrvatsku i južnoslavensku knjigu, prvi europski misal koji nije tiskan latinicom i na latinskom jeziku, također nije potakla neke istraživače da napuste stalno i nekritički preživljavana gledišta o gospodarskom siromaštvu, socijalnoj omeđenosti i posvemašnjoj neukosti glagoljaškog klera. Prvi koji je na nekoliko mjesta i na različite načine unio sumnju u spomenute stereotipe bio je Vatroslav Jagić, posebice u svojim mladim danima, ali cjelovitiju i argumentiraniju obradu glagoljaškoga fenomena možemo pratiti tek od polovice XX. stoljeća, kada su Josip Hamm, Vjekoslav Štefanić, a za njima niz istraživača okupljenih u zagrebačkom Staroslavenskom institutu »Svetozar Ritig«, ali i izvan njega, pa i izvan Hrvatske, počeli svoja specijalistička i sustavna istraživanja.⁵

Posebnu je ulogu odigrao Eduard Hercigonja svojim svježim promišljanjima i složenim istraživanjima u kojima posreduje sliku glagoljaštva kao sredine utemeljene na slavenskom tradicionalizmu (kada je riječ o liturgiji i pismu), sredine koja je u tom smislu zatvorena (jer je to uvjet narodne posebnosti), ali koja se nije izolirala od strujanja iz zapadnih i srednjoeuropskih kultura. Dostignuća drugih kultura – da, tuđi jezik umjesto domaćega – ne, poštovanje autoriteta Rimske kurije – da, priznavanje premoći latinskoga jezika – ne! Pokazao je da su neki istraživači sliku stanja glagoljaške sredine poslije XV. stoljeća, kada počinje pad i životarenje glagoljaške sredine, projicirali na ranija vremena, među kojima i na ona vre-

⁵ Koliko se raširio krug onih koji se bave (i) hrvatskim glagolizmom, lako će ustanoviti svatko tko uzme u ruke zbornik *Glagoljica i hrvatski glagolizam* (Zagreb – Krk, 2004, ur. Marija Ana Dürrigl, Milan Mihaljević, Franjo Velčić) u kome svoje priloge objavljuje 59 istraživača, od toga 26 iz inozemstva! Naravno, to nisu svi koji se ovom problematikom bave!

mena napretka i nesumnjivo vrijednih ostvarenja utemeljenih i na razmjerno vrlo solidnom gospodarskom stanju. Utvrdivši horizontalnu usmjerenost glagoljaškoga djelovanja, Hercigonja je njihovu želju da budu razumljivi na što širem području, da pišu i za priproste, a ne samo za učene, doveo u izravnu vezu sa strukturiranjem jezika u njihovim djelima, prvenstveno s uvođenjem hrvatskih idioma u neliturgijske tekstove i označio njihov pismeni izraz kao *pregnantan iskaz jedne nepokorive etničke i kulturne samosvijesti*. Njegova istraživanja⁶ i istraživanja drugih znanstvenika srušila su i onu nezahtjevnu primatelju tako dragu pojednostavljenu opreku latinaši: glagoljaši i pokazala su da je riječ o mnogo složenijem odnosu koji se nipošto nije iscrpljivao samo u protivštinama. Poznati pisci nerijetko se doma služe glagoljicom i brane hrvatski jezik, a Europi se predstavljaju biranom latinštinom.⁷

To su samo bitne naznake okvira koji je stvoren da bi omogućio temeljitije istraživanje posebnih problema, među njima i pitanje o udjelu glagoljaša u hrvatskoj jezičnoj povijesti, posebice u oblikovanju hrvatskih pisanih idioma. Tim ćemo problemima posvetiti iduće retke.

Svojedobno sam predložio shemu kojom se u najgrubljim crtama prikazuje kojim su jezičnim idiomima pisani glagoljični tekstovi XV. stoljeća. Izgleda ovako:

⁶ Uz već spomenute njegove radove spominjem knjige *Srednjovjekovna književnost* (Zagreb, 1975), *Nad iskonom hrvatske knjige* (Zagreb, 1983) te najnoviju, koja je rječit presjek njegovih ideja i dostignuća *Na temeljima hrvatske književne kulture* (Zagreb, 2004).

⁷ Spominjem neke: Novak Disislavić iz plemena Mogorovića, pisac i iluminator čuvenoga glagoljičnoga misala iz 1368, inače magistar i dvorski vitez Ludovika I. Anžuvinca; Franjo Jožefić, senjski biskup, diplomat u službi Ivana Zapolje; Jeronim Vidulić, djelatnik iz zadarskoga književnog kruga XV. stoljeća; Georgius de Sclavonia (Juraj iz Slavonije), sorbonski student i profesor, poliglot i teološki pisac; biskup Nikola Modruški, autor poznatog traktata kojim brani slavensko bogoslužje i važan humanistički pisac, što se može reći i za biskupa Šimuna Kožičića, pokretača i rukovoditelja riječke glagoljaške tiskare. Uz spomenute Hercigonjine radove vidi i: Radoslav Katičić, *Korijeni i pretpostavke hrvatske renesansne književnosti*, Studia Slavica Hung., XXV, Budimpešta, 1979.

	Liturgija	Beletristika	Pravo
Hrvatskostaro(crkveno)slavenski	+	-	-
Čakavsko-crkvenoslavenski amalgam	-	+	-
Čakavski	-	+/-	+

Ni onda kada se prvi put pojavila⁸ ta shema nije pretendirala na iscrpnost jer bi se i kod drugog i kod trećeg idioma uz čakavski mogao spomenuti i kajkavski za tekstove iz XV. stoljeća, jer se čakavski osim pravnih tekstova javlja i u epigrafici, grafitima, u kolofonima i rubrikama liturgijskih kodeksa te u bilješkama na marginama rukopisa, jer i u pravnim tekstovima kadšto, napose u uvodnim i završnim formulama, dolazi hrvatskostaroslavenski kao dio posvećene tradicije i kao dokaz da pisar zna svoj posao, a to znanje uključuje i nešto više od poznavanja materinskoga idioma. Ono do čega mi je (bilo) osobito stalo jest da zainteresirani uoče činjenicu da hrvatski idiomi zajedno s hrvatskostaroslavenskim (dakle s hrvatskom redakcijom crkvenoslavenskoga jezika) »udruženi« opslužuju sve civilizacijske potrebe hrvatske sredine, odnosno određenih njezinih slojeva, kao što to u istoj sredini za drugi (u pravilu »viši«) sloj čini latinski sam. Glagoljaši su »zauzeli« onaj međuprostor o kome govori Dalibor Brozović⁹, prostor između najviših slojeva (koji se služe latinskim) i najnižih (kojima je za skromne civilizacijske potrebe dostatan njihov dijalekt). To je prostor u kome se, što se jezika pismenosti tiče, postavlja pitanje odabira između svojega i tuđega, a promatrajući takve okolnosti iz današnje perspektive, nameće nam se pitanje staro(crkveno)slavenskoga jezika. Kad stiže na hrvatske prostore, uostalom kao i na druge, on, barem načelno, ima status jednak latinskom, tj. i on je nadnacionalno (među-

⁸ Stjepan Damjanović, *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša*, Zagreb, 1984. Naziv »hrvatska redakcija općeslavenskoga književnog (staroslavenskog) jezika« zamijenio sam ovdje nazivom »hrvatskostaro(crkveno)slavenski«, a naziv »literatura« nazivom »beletristika«.

⁹ Dalibor Brozović, djelo navedeno u bilj. 3.

narodno) sredstvo priopćavanja, pa se u tom smislu s pravom govori o trojezičnoj (latinsko–staroslavensko–hrvatskoj) hrvatskoj srednjovjekovnoj kulturi. S druge strane, u slučajevima kada je neki književni jezik strukturno jako blizak nekim govorima, govornici obično bolje zapažaju podudarnosti, nego razlike, barem u slučajevima kada na istom prostoru funkcionira i književni jezik strukturno dalek njihovim govorima (u ovom slučaju latinski). Na slavenskim prostorima kao blizak morao je biti doživljavan i staroslavenski, iako je i on strani jezik i premda je u odnosu na druge slavenske jezike nosio u sebi više razlika, nego što su ih oni, u vrijeme početaka slavenske pismenosti, imali jedni u odnosu na druge. Za hrvatsku situaciju od osobite je važnosti odgovoriti na pitanje jesu li hrvatski glagoljaši uopće znali (dobro) staroslavenski. To je pitanje potaknula nešto veća prisutnost narodnih (čakavskih) elemenata u liturgijskim i vrlo često miješanje staroslavenskih, čakavskih i kajkavskih elemenata u neliturgijskim tekstovima. Da bismo odgovorili na to pitanje, moramo poći od liturgijskih hrvatskoglagoljskih tekstova i od činjenice da tu građu možemo podijeliti u dvije skupine: jedno su tekstovi naslijeđeni iz ranijih razdoblja, pa kasnije samo prepisivani, a u prepisivanju su pisari unosili i hrvatskočakavske osobine u njihov jezik; drugo su tekstovi koji su kod nas prevedeni s latinskoga na hrvatskostaroslavenski jezik. Da bismo utvrdili koliko hrvatski glagoljaši poznaju normu najstarijega slavenskoga književnog jezika, važni su nam ovi drugi tekstovi, izravno prevedeni s latinskoga. Josip Tandarić¹⁰ upozorava na velike teškoće u kojima su hrvatski glagoljaši bili: oni nisu mogli posuđivati iz pravoslavnih slavenskih tekstova jer ih je od njih dijelio obred, a od katoličkoga zapada dijelio ih je liturgijski jezik. To je vrijeme kada je, poslije privilegija pape Inocenta IV. senjskom bi-

¹⁰ Vidi njegove tekstove *Crkvenoslavenska jezična norma u hrvatskoglagoljskom ritualu*, Slovo, 32–33, Zagreb, 1983, str. 53–83. i *Staroslavenski jezik hrvatskih glagoljaša*, Prilozi za VIII međunarodni slavistički kongres, HFD, Zagreb, 1978, str. 115–124. Te su rasprave objavljene i u autorovoj posmrtno objavljenoj knjizi *Hrvatsko–glagoljska liturgijska književnost*, Zagreb, 1993. U njima se, osobito u drugoj, može naći puno primjera koji dokazuju izvrsno prevoditeljsko umijeće hrvatskih glagoljaša.

skupu Filipu (1248) i omišaljskim benediktincima (1252) silno narasla glagoljaška djelatnost i jako se uvećao broj njihovih tekstova. Tandarić, inače vrlo oprezan u zaključcima, odriješito zaključuje, nakon podrobne analize, da su glagoljaši dobro znali i latinski i staroslavenski; prevodili su često na upravo klasičan hrvatskostaroslavenski jezik i svaka je rasprava o njihovu nepoznavanju staroslavenske norme i njihovoj općoj neukosti – bespredmetna.

Glagoljaši su, dakle, znali staroslavensku normu i ta činjenica baca drukčije svjetlo i na jezik neliturgijskoga dijela njihova korpusa. Miješanje sustava u tim tekstovima posljedica je *stava*, a ne neznanja. Naravno, to ne znači da nije bilo i neznanja jer nikad nije (bilo) tako da svi jednako dobro poznaju književnojezičnu normu i da se prema njoj jednako odnose. Relativna labilnost književnojezičnih normi u vrijeme prije oblikovanja nacije zbunjivala je istraživače: određene navike prepoznavali su u mnogim tekstovima, ali je sloboda u ostvarivanju ovih ili onih jezičnih sadržaja kadšto tako velika da navodi na pomisao da norme uopće i nema. U hrvatskoglagojskim tekstovima supostoje dvije norme – norma hrvatskostaroslavenskoga i norma hrvatskoga (čakavskoga) jezika. Autori pišu ponekad u skladu s prvom (liturgijski tekstovi), drugi put u skladu s drugom (pravni tekstovi), a dio glagoljaškoga korpusa, i to znatan, karakterističan je po supostojanju elemenata i po interferiranju normi (to se odnosi prije svega na beletristiku, posebice onu u hrvatskoglagojskim zbornicima).¹¹

¹¹ Hrvatskoglagojski zbornici, kadšto monotematski, a kadšto politematski, što se jezika tiče prilično su vjerna slika stanja u ukupnom glagoljaškom korpusu. Njihov je jezik »obilježen karakterističnim supostojanjem triju književnih varijanata: čten'ê, tmačen'ê, govoren'ê i kapituli tih voluminosnih neliturgijskih kompilacija pisani su: a) crkvenoslavenskim jezikom hrvatskoga tipa (ponekad s inovacijskim značajkama u leksiku, fonetici, fonologiji i sintaksi intenzivnije izraženim nego što je to kod spisa liturgijske funkcionalnosti; b) prelaznim tipom jezika – kompleksnom hibridnom strukturom u kojoj se, s varijabilnom čestotom ukrštaju sustavske crte crkvenoslavenskog i narodnog jezika; c) narodnim jezikom (čakavskim ili čakavsko-kajkavskim – rjeđe sa štokavskim infiltratom – i sporadičkim crkvenoslavjenizmima tek kao činiteљem književne manire, oznakom »višeg stila« (Eduard Hercigonja, *Metodološke pretpostavke jezikoslovne analize hrvatskoglagojskih zbornika 14–16. stoljeća*, Filologija, 8, Zagreb, 1978, str. 147–153).

U znanstvenim paleoslavističkim radovima i onima udžbeničkoga karaktera obično se govori o kanonskim staroslavenskim tekstovima (onima dakle koji su nastali u X. i XI. stoljeću) i za njih se kaže da, unatoč nekim jezičnim inovacijama koje ukazuju na prostor na kome su tekstovi nastali, prilično vjerno zrcale jezik prvih ćirilometodskih prijevoda iz IX. st. (koji su izgubljeni), a one od XII. st. nadalje obično se podvodi pod nazive redakcija i recenzija (bugarska, ruska, panonska itd.). Pritom se kaže da je redakcija nenamjerno, nehотиčno mijenjanje staroslavenskoga teksta pod utjecajem piščeva govora ili govora njegova kraja, a recenzija je svjesno, namjerno mijenjanje. Takvo razlikovanje teško je braniti jer kada su npr. kroz cijeli tekst zamijenjeni svi nazali ili je koja druga promjena dosljedno provedena, ili pak više njih, onda se ne može govoriti o spontanosti. Odnos kanonskoga staroslavenskoga prema tzv. redakcijama u mnogočemu je neobjašnjen kao i odnos među pojedinim redakcijama. Ne možemo se zadovoljiti time da se navede 5–6 osobina neke nacionalne redakcije staroslavenskoga jezika, obično na fonetsko-fonološkoj razini, jer je to premalo za iole sustavnu obradu niza važnih pitanja. Hrvatski paleoslavisti kadšto upotrebljavaju termin *redakcija*, kadšto termin *hrvatski tip staroslavenskoga jezika*, ali nije teško nabrojiti one tvrdnje u kojima se svi slažu i koje su vidljive pri samo malo ozbiljnijem zagledavanju u tekstove: a) Već u najstarijem razdoblju hrvatske pismenosti zamijenjeni su nosni samoglasnici (na mjestu stražnjega *q* javlja se *u*, a na mjestu prednjega *ę* od XI. stoljeća dolazi *e* ili rjeđe *a*. Sačuvano nam je samo nekoliko ostvaraja prednjega nazala; b) Samoglasnik *jery* zamijenjen je samoglasnikom *i*; c) U XI. stoljeću izjednačili su se *jerovi* (poluglasi) kao posljedica depalatalizacije: najstariji hrvatski glagoljični tekstovi bilježe samo *gor*, a u kasnijim stoljećima mjesto *jerova* »markirat«*će štapić i apostrof*; d) Glagoljski grafem *šta* u hrvatskoglagojskim tekstovima označava (*ć*), (*šč*) i, rijetko, (*št*). Te se osobine mogu vidjeti npr. u tekstu *Bečkih listića*, odlomku misala iz XI. ili početka XII. st., kojim počinje hrvatska redakcija staroslavenskoga jezika ili, jednostavnije, hrvatskostaroslavenski jezik.

U raspravama o hrvatskostaroslavenskom jeziku naći ćemo imenovanja i nekih drugih značajki. Kaže se da hrvatska inačica staroslavenskoga jezika dobro čuva razliku među aoristima, da imenička i zamjenička deklinacija dobro čuvaju starinu, a pridjevska se rano pomlađuje, da se dobro čuvaju kraći participi itd. Najčešće, međutim, ništa ne znamo o ritmu kojim su pojedine osobine ulazile u naše glagoljaške tekstove, a osim toga spomenute i druge tvrdnje predstavljaju skup značajki koje bi trebalo razvrstati s obzirom na to govore li one o nečemu što je zajedničko klasičnom staroslavenskom i njegovoj hrvatskoj inačici (npr. čuvanje razlika među aoristima) ili govore o razlikama među njima (npr. nosni samoglasnici u staroslavenskom prema *u, e/a* u hrvatskom tipu toga jezika).

Hrvatskostaroslavenski sastavljen je, razumije se, i od onoga što je isto i od onoga što je različito prema staroslavenskomu, ali morali bismo definirati redakciju, možda iskoristiti različite nazive (redakcija, recenzija, tip, varijanta/inačica) koji kadšto pokrivaju isti sadržaj, ili im se sadržaji preklapaju, da preciznije odredimo odnose. Istraženost hrvatskoglagoljskoga korpusa omogućuje da se argumentirano raspravlja samo o nekim pitanjima. Kad govorimo npr. o periodizaciji, često se oslanjamo na stajališta pojedinih istraživača, koja se temelje više na njihovu iskustvu nego na podastrtim primjerima i argumentima o kojima bi se onda moglo raspravljati pa ih (ne) usvojiti.¹²

Istraženost fonetsko-fonološke razine solidna je pa nam to omogućuje da npr. raspravljamo je li hrvatskostaroslavenski fonemski inventar isti s onodobnim čakavskim ili mu moramo dodati *jat* (ĕ), ili možda i koji drugi fonem; možemo raspravljati o realizaciji grafema *šta* (č, ш) i uopće o odnosu grafem: fonem

¹² Vrlo upućeni Josip Hamm na temelju svojega iskustva s tekstovima i svojih istraživanja dijeli »hrvatski tip staroslavenskoga« na tri razdoblja: »1. do sredine XIV. stoljeća (slobodan i neprisiljen, spontan razvitak prema starim predlošcima), 2. od sredine XIV. stoljeća do prvih štampanih glagoljskih knjiga (revizija tekstova uz istodobno osvježenje jezika) i 3. svršetak XV. stoljeća i prva polovina XVI. stoljeća (prilagođavanje novim vremenima, pokušaj normiranja književnog jezika za štampana glagolska djela)«. Vidi: Josip Hamm, *Hrvatski tip crkvenoslavenskog jezika*, Slovo, 13, Zagreb, 1963, str. 66.

u našoj glagoljaškoj tradiciji.¹³ Na drugim jezičnim razinama istraženost je slabija, ali se u zadnjem desetljeću bitno popravila, posebice u sintaksi i leksikologiji.¹⁴ Malobrojni hrvatski paleoslavisti, od kojih su opet samo neki (pretežito) jezikoslovno usmjereni, ne mogu zadovoljavajućim tempom napredovati prema količini i kvaliteti spoznaja koje će omogućiti sigurna uopćavanja i pouzdan cjelovit opis hrvatskostaroslavenskoga jezika.¹⁵ Uz malobrojnost istraživača i istraživanja teškoće dolaze i odatle što uopće nije lako razvrstavati elemente genetski srodnih sustava pa stoga i danas imamo situaciju da se odgovori na pitanje kojim je jezikom pisan možda najslavniji hrvatski tekst – *Bašćanska ploča* – toliko razlikuju.¹⁶

Tako je i s nekim drugim tekstovima. To nam otežava odgovor na pitanja kao što je ono je li staroslavenski jezik bio sveden (i od kada) samo na funkciju liturgijskoga jezika ili je služio i drugim civilizacijskim potrebama? Od *Bašćanske ploče* (oko 1100) do *Zapisa popa Martinca* (1493) napisan je lijep broj i neliturgijskih tekstova kojima su znatni dijelovi ostvare-

¹³ Ta je problematika najkonzistentnije izložena u knjizi Milana Mihaljevića *Generativna fonologija hrvatske redakcije crkvenoslavenskoga jezika*, Zagreb, 1991.

¹⁴ Uz Hercigonjine leksičke i sintaktičko–stilističke opise, koje čitatelj može naći u njegovim već spomenutim knjigama, spominjem Mihaljevićeve zahvate u sintaksu glagoljčnih tekstova: *Jestno–niječna pitanja u hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku* (Suvremena lingvistika, 43–44, Zagreb, 1997), *Veznik »da« u hrvatskoglagoljskim tekstovima* (Slavia meridionalis, 4, Warszawa, 2003), raspravu Ivana Jurčevića *Aktivni particip prezenta u hrvatskome crkvenoslavenskom jeziku* (u zborniku *Glagoljica i hrvatski glagolizam*, Zagreb – Krk, 2004), nekoliko sintaktičkih rasprava Jasne Vince, npr. *Neslaganje u padežu između direktnoga objekta i njegove »najave« u hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku* (u zborniku *Prvi hrvatski slavistički kongres*, Zagreb, 1997), *Predikatni nominativ i njegove inačice u hrvatskom crkvenoslavenskom i starohrvatskom jeziku* (u zborniku *Drugi hrvatski slavistički kongres*, Zagreb, 2001), *Brojevi 1, 2, 11 i 12 u hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku* (u zborniku *Glagoljica i hrvatski glagolizam*, Zagreb – Krk, 2004) te nekoliko radova Marinke Šimić u kojima su osobito vrijedne spoznaje o leksiku, npr. *Jezik Muke po Mateju u hrvatskoglagoljskim misalima* (Slovo, 50, Zagreb, 2000), *Leksički postupak Blaža Baromića, pisca i tiskara glagoljskih knjiga (na tekstu psaltira)* (Filologija, 42, Zagreb, 2004) itd.

¹⁵ U zagrebačkom Staroslavenskom institutu radi se na projektu koji bi trebao rezultirati gramatikom toga jezika.

¹⁶ O tom konkretnom problemu vidi u ovoj knjizi, str. 167–180.

ni hrvatskostaroslavenskim jezikom. Hrvatski glagoljaši, dakle, njeguju »svoju« inačicu najstarijega slavenskog književnog jezika pa je on onda i hrvatski književni jezik (jer opslužuje hrvatsku kulturu), a s druge strane oni stalno sudjeluju u procesima kojima se na domaćem idiomu želi izgraditi što šire prihvatljiv književni jezik sastavljen od elemenata iz više srodnih sustava. S jezičnoga su gledišta posebno zanimljivi oni tekstovi u kojima dolazi do interferiranja jezičnih elemenata iz staroslavenskoga i iz hrvatskih idioma, najčešće čakavštine, ali i kajkavštine, ranije i u većoj mjeri nego što obično misle oni filolozi i jezikoslovci kojima je poznavanje glagoljičnih tekstova slabija strana.

Termin »interferiranje« često se spominje kada je riječ o srednjovjekovnim glagoljičnim hrvatskim tekstovima pa je važno razumjeti o kakvom je jezičnom miješanju riječ. Ako pod interferiranjem podrazumijevamo »križane izraze«, tj. preklapanje jezičnih izraza iz različitih sustava na istom sadržaju (npr. leksički morfem pripada jednom, a gramatički drugom sustavu: *jun -oga, mlad -ago*), onda valja reći da takvih pojava ima u našim tekstovima malo. Ako pod spomenutim terminom podrazumijevamo supostojanje elemenata iz različitih sustava za isti jezični sadržaj, onda možemo reći da je interferiranje često (supostoje *azъ* i *ja*, *ače* i *ako*, *nebeske* i *nebeskie*, *nebesi* i *nebu*, *novêi* i *noviji* itd.). Naravno, stalno moramo imati na umu razliku između liturgijskih i neliturgijskih tekstova. Liturgijski su pisani hrvatskostaroslavenskim jezikom, tj. staroslavenskim jezikom pohrvaćenim uglavnom na razini glasova. Samo u manjem broju liturgijskih knjiga snažnije prodiru kroatizmi. Drukčije je s neliturgijskim tekstovima o kojima ovdje želim reći koju riječ više jer su oni izravnije sudjelovali u oblikovanju najstarije faze hrvatskoga književnog jezika. Pažljivo zagledanje u te tekstove vodi nas prema zaključku da je staroslavenskih elemenata u njima manje nego što se čini na prvi pogled. Suvremeni čitatelj obično pomisli da je sve ono što ne razumije u glagoljicom pisanom tekstu u taj tekst ušlo iz staroslavenskoga jezika. Zaboravlja se da su ti tekstovi stari više od pola tisućljeća i da filološki neobrazovan čitatelj ne može mnogo toga razumjeti što je pripadalo starohrvatskom jeziku. Osim toga da-

našnji je čitatelj navikao na štokavštinu kao temelj jezičnom standardu, a temelj na komu su oblikovani tekstovi o kojima govorimo jest čakavština itd. Prebacivanje »krivnje« (što se nerazumijevanja tiče) na staroslavenski jezik uvjetuje i grafija jer je grafijska razina ona na kojoj je utjecaj najstarijega slavenskoga književnog jezika na hrvatskoglagoljske tekstove najočitiiji. Mnoštvo jerova, apostrofa, nerijetko pisanje *in continuo* i odsutnost pravopisnih znakova na koje smo navikli posljedica su naslanjanja na staroslavenske uzore koje se pokušava i nasljedovati i prilagoditi novim potrebama, ali se to čini kadšto s većim, a kadšto s manjim uspjehom, pa je vidljivo da ti nanosi tradicije nisu uvijek funkcionalni. Isto je tako važno da ne požurimo s prekomjerno oštrim ocjenama funkcionalnosti takva pisanja i da vodimo računa da se naši stavovi o pravilnom i funkcionalnom pisanju znatno razlikuju od stavova starih pisaca i pisara. (Orto)grafijsko šarenilo kazuje nam da su staroslavenski tekstovi služili kao uzor onima koji su željeli na narodnom idiomu izgrađivati književni jezik, ali nam pokazuje i to da su glagoljaši muku mučili da bi pronašli odgovarajuća grafijska rješenja, tj. da bi prilagodili (orto)grafiju hrvatskom (čakavskom) fonološkom sustavu. U mnoštvu raznolikih rješenja ipak se prepoznaju težnje prema usustavljanju, a činjenicu da raspolažu s nekoliko izraza za isti sadržaj spretniji autori koriste i u stilističke svrhe. Tako npr. Broz Kolunić u svome glagoljičnom zborniku iz 1486. (koji se sastoji od korizmenih propovijedi i traktata o sedam smrtnih grijeha) ovako koristi raznolike izgovorne i grafijske mogućnosti:

– **ot'** sirotъ ali **ot'** vdovic, **od'** opčine ali **od'** gospodina¹⁷

Analiza na fonetsko-fonološkoj razini potvrđuje misao da staroslavenskih elemenata ima u ovom dijelu glagoljaškoga korpusa manje no što se obično misli: iz prvoga su slavenskoga književnog jezika poneki *jer* u korijenu riječi, jedan broj ekavizama, povremeno javljanje fonema *žd* i, možda, pojava udvojenih suglasnika. Ni jedan od tih elemenata ne dolazi jako često i svi su vezani uz određene (najčešće biblijske) kontekste.

¹⁷ O jeziku Kolunićeva zbornika vidi u ovoj knjizi na str. 251–297.

Kontekstualna uvjetovanost nerijetko je povezana sa željom da se uspostavi svojevrсна harmonija jezičnih elemenata, tj. na jednom se mjestu koncentriraju elementi koji pripadaju istom sustavu. Tako u *Vinodolskom zborniku* iz XIV. st. uz zamjenicu *ča* redovito dolazi ikavski refleks *jata*, uz zamjenicu *kaj* nikada ikavski, nego ili ekavski refleks ili je *jat* zabilježen glagoljičnim grafemom *jat*:

- da ovoga se **varimo ča** reče am'broz'
- da ovoga se **varêmo kai** reče am'broz'

Naravno, to je samo jedan od postupaka i ne bi ga trebalo smatrati svojinom svih tekstova, čak bismo mogli tražiti i primjere suprotnoga postupanja, kada se usporedno stavljaju elementi različitih sustava. No jedan i drugi postupak svjedoče o svjesnom nastojanju da se tekst jezično uredi.

Udio staroslavenskoga u deklinaciji imenica u neliturgijskom dijelu glagoljaškoga korpusa prepoznajemo ponajprije u lokativnom jedninskom morfemu *jat* (ê, ѣ) kod sva tri roda. U tekstovima se grafemom *jat* češće nego bilo kojim drugim bilježi lokativni gramatički morfem, čak bismo mogli tvrditi da se *jat* javlja češće nego svi drugi zajedno. Nije stoga prihvatljivo tumačenje da se taj grafem ionako čitao kao *e* ili kao *i* jer zašto nije ista situacija npr. u dativu. Glagoljica ima slova za *e* i za *i* pa ih je pisac/prepisivač mogao zapisati da je htio, kao što je u dativu najčešće i činio. Kada govorimo o jeziku hrvatske glagoljične knjige u XV. stoljeću i ranije, mislim da među lokativnim morfemima moramo spomenuti i *jat*, i to ne kao neku sporadičnu pojavu. Puno rjeđe od njega javljaju se dativno *-ovi/-evi*, instrumentalno *-oju/-eju* i nulti gramatički morfem u akuzativu jednine muškoga roda za živo. Staroslavenski elementi kod zamjenica i pridjeva i način njihove uporabe pokazuju kako su hrvatski glagoljaši staroslavenski jezik osjećali svojim, kako je staroslavenska tradicija bila za njih vrelo iz kojega su crpili kad god su držali da će to obogatiti njihov izraz. U *Koluničevu zborniku* nalazimo npr. ovakve primjere: ... *p'tice nebeskie i ribe morskie* (genitiv jednine), *v carstvo nebeskoe, na vo mesto mučnoe, na goru maslinskuju, o desnuju tebe* itd. Riječ je o uporabi određenih oblika pridjeva. Navedeni

primjeri (a slično je i u drugim tekstovima) pokazuju da pisac uzima hrvatskostaroslavenske morfeme za određene pridjeve u ženskom i srednjem rodu jer hrvatski sustavi nisu omogućavali da se u tim rodovima razlikuju određenost i neodređenost. Glagoljaš je biblijski kontekst držao kontekstom koji zahtijeva određeni oblik pridjeva jer je svima poznat. Ti primjeri pokazuju da on tu svoju staroslavensku tradiciju pozna.¹⁸ Zbog brojnosti primjera u kojima dolaze, genitivni oblici s gramatičkim morfemom *-ago*, *-ego* uzimaju se kao osobito markantan »import« iz staroslavenskoga jezika, ali valja reći da se već na samu početku hrvatske neliturgijske tradicije oni zamjenjuju hrvatskim *-oga*, *-ega*, no staroslavenski oblici i opet su najčešći u biblijskom kontekstu. U vezi s njihovom uporabom dobro je upozoriti da autori koji ih upotrebljavaju obično poštuju porijeklo riječi u kojem atribut dolazi iza imenice. Osim spomenutih staroslavenskih i hrvatskih morfema u tekstovima se javlja i morfem *-ogo* koji predstavlja otklon od obiju normi (staroslavenske i starohrvatske) i koji bismo, možda, mogli uzeti kao primjer interferiranja u najstrožem smislu riječi (npr. *sladkoga sina*, *dobro gospodina*). Kažem *možda* jer bismo mogli govoriti i o utjecaju zamjениčke na pridjevsku deklinaciju.

Različiti odnos pisaca prema tradiciji mogao bi se pokazati na mnogim odsječcima jezičnoga sustava, npr. na uporabi participa, na izmjeni gramatičkoga morfema *-m* i *-u* prvom licu jednine prezenta ili na nekom trećem odsječku, ali to je višeput učinjeno.¹⁹

Bilo da suvremene mu čakavske jezične osobine kombinira sa staroslavenskima ili s hrvatskima iz starijih razdoblja (gledano iz njegove perspektive), glagoljaš je uvijek u potrazi za što stabilnijim književnim jezikom u koji bira iz prošlosti i suvremenosti. Iz takva njegova stava javila se potreba da u hr-

¹⁸ Autor *Kolunićeva zbornika* ne samo da npr. zamjenicu *az(ъ)* upotrebljava u navodima iz Biblije ili kad prepričava biblijski sadržaj, nego je odlučio da u njegovu tekst Bog za sebe može reći i *az(ъ) i ja*, a čovjek za sebe može reći samo *ja*.

¹⁹ Usporedi Hercigonjine radove navedene u bilješci br. 6, moj rad naveden u bilješci 8 i dr. Napominjem da čak i oni opisi tekstova koji nisu usmjereni pretežito jezikoslovno nude korisne podatke o tim i sličnim supostojanjima.

vatsku knjigu uvede kajkavštinu jer je svojim tekstovima htio osigurati što širi prostor prihvaćanja. Krivo je kada se piše da je miješanje kajkavštine s čakavštinom posljedica stanja na konkretnim terenima na kojima miješanje postoji. Zanimljivo je pitanje zašto toga miješanja ima samo u neliturgijskom dijelu korpusa. Zar je netko doista spontano mogao oblikovati rečenicu kakvu nalazimo u *Petrisovu zborniku*:

I reku emu anjeli vraž'i ki ga budu držali. čto se žalostiš ubogi človeče. i kai se mečeš. i zač trepečeš.

Jasno je da nije riječ o zapisu spontanoga govora, nego o smišljenom postupku miješanja sustava koje bi trebalo proširiti područje na kojem će se tekst čitati.

Danas ne možemo s potpunom sigurnošću nabrojiti sve ono što u glagoljčnim tekstovima iz XV. stoljeća i starijima držimo kajkavizmima. Ipak, nema sumnje da, uz amblemsku zamjenicu *kaj*, kajkavskom osobinom moramo smatrati protetsko *v: vući, vuli, vuskimi, vulici* javljaju se uz znatno češće *ući, uli, uskimi, ulici*. I prefiks *s* u primjerima *sopet, spametiti se* držimo kajkavizmom, kao i pojednostavljivanje suglasničkih skupova: *vl > l, vlasi > lasi; tvr > tr, tvrdi > trdi; stv > st, stvoriti > storiti* itd. U kajkavizme ubrajamo i disimilaciju inicijalnoga *mn* koje postaje *vn* (*mnogo > vnogo*), i pojavu fonema *č* umjesto *ć* (*obečanoju, zločudna, (h)oće*). Tim elementima možda možemo dodati i sufikse *-š-*, *-kš-* za stupnjevanje pridjeva (*vekši: veći, manši: mani*). Sigurnim kajkavizmima držimo oblike trenutnoga prezenta pomoćnoga glagola *biti* (*bumb, bušb*), nastavak *-me* u 1. licu množine prezenta (*hoćeme*), čuvanje tematskoga morfema u 3. licu množine prezenta (*želiju, oprostraniju*), imperativno *-e-* (*privezete* umjesto *privezite*), izjednačavanje vokativa s nominativom (*o sveta čistoća, zdrava morska zvezda božiê mati, r'ci mi ti mužu ili žena*). Na ovom mjestu nećemo navoditi leksičke kajkavizme jer je to višeput učinjeno²⁰, a i u ovoj knjizi se nalazi posebna rasprava o kajkavskoj sastavnici glagoljaškoga

²⁰ Eduard Hercigonja, *Kajkavski elementi u jeziku glagoljaške književnosti 15. i 16. stoljeća (prilog istraživanju kontinuiteta hrvatskog književnog jezika)*, Croatica, V, 5, 1974, i u knjizi *Nad iskonom hrvatske knjige* Zagreb, 1983; Stjepan Damjanović, *Glagolitica kajkaviana* u knjizi *Jazik otačaski*, Zagreb, 1995.

korpusa. Sve nabrojene kajkavske osobine srećemo u hrvatskoglagoljskim tekstovima od početka XV. do razmeđa XVI. i XVII. stoljeća. To znači da je kontinuitet kajkavske pisane riječi do Hercigonjinih²¹ zahvata oštećivan za čitavo stoljeće jer se početkom smatralo djelo Mihalja Bučića i *Molitvene knjižice* Katarine Zrinske (1560).

Hrvatski glagoljaši, iako vjerni pripadnici Rimske crkve, suprotstavili su se latinskom univerzalizmu i čuvali ćirilometodsku tradiciju kojoj je temelj staroslavenski jezik. Kad su postali uvjereni da će se funkcionalnost pisane riječi uvećati uvođenjem hrvatskih idioma, uveli su u knjigu čakavštinu, pa onda i kajkavštinu. Jezik su držali važnim sredstvom za ostvarivanje još važnijih ciljeva. Njihov je prosvjetiteljski stav izvrsno izrazio jedan od autora *Petrisova zbornika* kad je napisao: *Nam je biti meštom i učiti i prosveščati plku tmu...* Svako novo istraživanje ojačava spoznaju da je njihovo djelo temelj ukupnom kasnijem razvitku hrvatske književnosti i hrvatskoga književnog jezika.

²¹ Autor u raspravi navedenoj u prethodnoj bilješci navodi ove neliturgijske glagoljične tekstove u kojima nalazimo kajkavizme: *Vinodolski zbornik* (početak XV. stoljeća), *Petrisov zbornik* (1468), *Kolunićev zbornik* (1486), *Grškovićev korizmenjak* (1498?), *Korizmenjak IIIa19 HAZU* (XIV/XV. st.), *Homilijar na Matejevo evanđelje* (kraj XV. st.), *Tkonski zbornik* (poč. XVI. st.), *Disipuli* (Heroltovi, krčki rukopis iz sredine XVI. st.), *Žgombićev zbornik* (sredina XVI. st.), *Grškovićev zbornik* (sredina XVI. st.). Tom popisu valja dodati brojne pravne listine u kojima također nalazimo lijep broj kajkavizama.